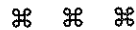

ד"ר יוסי שפניר

היבטים גיאוגרפיים, היסטוריים וריאליים בספר ישעיהו

ראשי-פרקים

א. דרכים ומסילות	6. תעשיית מתכת
ב. כלכלת ארץ יהודה	ג. עולם הטבע בדברי הנביא ישעיהו
1. גידולי הכרם והיין	1. עצים
2. גידולי דגנים וגידולי הפלחה	2. צמחי עזובה כסמל לחורבן
3. תעשיית הלחם	3. היבטים של שינוים אקולוגיים
4. תעשיית הסיד	ד. עץ הנביא ישעיהו ומקום קבורתו
5. תעשיית עץ	

ספר ישעיהו הוא מספרי הנביאים שנתפרסמו עליו מחקרים רבים ומגוונים. מטרת רשימה זו לעיין בדברי הנביא בזוית הקשורה בגיאוגרפיה, בהיסטוריה ובריאליה של ארץ-ישראל, כפי שהם משתקפים בדבריו. אין בכוונתנו לחזור ולנתח את שעשו חוקרים ראשונים, אלא להדגיש ולהבליט את הצדדים הריאליים שמתוכם ניתן לראות את שנכתב במאה השמינית לפני הספירה ואת השתקפות הדברים במציאות של אותם ימים. רשימה זו תבליט נושאים מגוונים בהיבט הריאלי שכל אחד עשוי להחזיק מאמר בפני עצמו. יחד עם זאת אנו רואים חשיבות בהצגת המכלול, כדי לקבל תמונה כללית על המרכיבים החומריים כפי שראה אותם ישעיהו הנביא. בהמשך המחקר נציג אי"ה כל אחד מהנושאים כל אחד בפני עצמו.

ישעיהו ניבא בימי עזויהו, יותם, אחז וחזקיהו מלכי יהודה. עם כל הקשיים בהגדרה מדויקת של שנות פעילותו, הרי ברור שאנו עוסקים בנביא שניבא עשרות שנים עד לימי פלישת סנחריב לארץ המתוארכת לשנת 701 לפנה"ס.¹ על פי העולה מן הפסוקים בספר ישעיהו הנביא הוא מגדולי היחס ביהודה. זו התמונה המתקבלת מעיון בתגובותיו, וחלקו בענייני מדיניות החוץ של המלכות,

1 לעניין מניין שנות נבואת ישעיהו ראה: ע' חכם, **ספר ישעיהו**, דעת מקרא, עמ' 4 - 5. לדעות נוספות ראה: י' הופמן, "ישעיהו", אנציקלופדיה עולם התנ"ך, ירושלים תשמ"ו, עמ' 8 - 19. בהתייחסותנו לספר, אנו מתחייבים לכולו כאל יחידה אחת, למרות ההבדלים הקיימים בין הפרקים א-לט ובין הפרקים מ' ואילך.

ומן היחס שנהגו בו המלכים אחז וחזקיהו.² למרות מעמדו הרם, ישעיהו בקי בחוויה החקלאית ובפרטי חיי יום יום, כפי שנוכל לראות בפרוט בהמשך. כאיש יהודה הכיר יפה את סביבתו הגיאוגרפית והאנושית. דבר זה ניכר היטב בנבואותיו, למרות שחי ב'מטרופוליני' ירושלים, וזה בוודאי מעיד על אישיותו המגוונת ועל ידיעותיו המגוונות בשטחי חיים רבים. את זאת נרצה להדגיש בדיונינו כאן. כוונתנו לעסוק במספר תחומים: דרכי מעבר, כלכלת ארץ יהודה ועולם הטבע בדברי הנביא.

א. דרכים ומסילות³

את דיונו הגיאוגרפי נתחיל בניתוח נושא הדרכים, כפי העולה בדברי הנביא, הקשורים קשר הדוק ליחסים הבין-לאומיים של אותם ימים. מושג הדרך מהותי בספר ישעיהו בעיקר משום שהנביא מביט על המזרח התיכון במלוא היקפו. ישעיהו עוסק בנבואה בימים של מתח בין ממלכת יהודה לבין ממלכת ישראל, ובין אשור וארם מצפון ליהודה לבין מצרים בדרומה. תנועת העמים במרחב הארץ-ישראלי השפיעה על היושבים ביהודה, והיא אף משתקפים בנבואה. . ארץ ישראל היושבת על ציר מעבר חשוב שבין ממלכות הדרום והצפון, בחלק הדרום מערבי של הסהר הפורה, מהווה ציר מעבר חשוב לאורך כל התקופות ההיסטוריות, ומשום כך יש משנה חשיבות לראות כיצד הדברים באים לידי ביטוי בדברי הנביא.

אחד המונחים המקראיים לדרך הוא: **המסילה**, ישעיהו משתמש במונח זה גם בהיבט של בניה בצד הטכני, וגם בהיבט של מעבר בו. באחת מנבואות הנחמה הוא מציין את הצורך בסלילת הדרך. ממנו אנחנו למדים על הדרך והמסילה שהיו בנויים אבן בתור בסיס, אך גם היו עשויים לזווה מכשול אם לא הכשירו אותו נכון - "סולו סולו **המסילה** סקלו מאבן" (סב, ז).⁴ תאור אחר של סלילת דרכים, תוך כדי יישור השטח, מובא בתיאור העתיד לבוא, בנבואת נחמה: "קול קורא במדבר פנו דרך ה' ישרו בערבה **מסילה** לאלקינו" (מ, ג).

2 מ"צ סגל, "ישעיהו", **אנציקלופדיה מקראית**, ג, ירושלים תשכ"ה, טור 909.

3 לנושא הדרכים בתקופת המקרא ראה: מ' אבי-יונה, "דרך, דרכים", **אנציקלופדיה מקראית**, ב, ירושלים תשל"ח, טורים 711 - 716; י' אהרוני, **ארץ ישראל בתקופת המקרא**, גיאוגרפיה היסטורית, ירושלים 1987, עמ' 34 - 48; מ' הראל, **הגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ ישראל**, תל אביב תשנ"ז, עמ' 23 - 28.

4 בהקשר למסילה בכלל והאפשרות לזווה אותו כדרך גב ההר המרכזית ראו: י' זיו, "שתי לכך למסילה (ירמיהו לא כא), על כינויה המקראי של "דרך ההר" ביהודה ושומרון", י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, קובץ עשירי (תשס"א), עמ' 195 - 206.

מכאן נעבור למשמעות הגיאוגרפית הרחבה, כפי שעושה ישעיהו: הדרך הראשית בין ממלכות הצפון לבין מצרים היתה הדרך העוברת בסמוך לחוף הים. יש המכנים אותה **דרך הים**⁵. על פי ההקשר בספר ישעיהו, נראה שיש לכנות דרך זו בשם 'דרך מצרים' או 'דרך אשור': "אל תירא עמי יושב ציון, מאשור בשבת יככה ומטהו ישא עליך **בדרך מצרים**" (י,כד). דרך זו, ששימשה עוברי אורח בימים של שלום ואנשי צבא בימי מתח ומלחמה, היתה מוכרת לאנשי ארץ יהודה שהזכירו אותה בהזדמנויות שונות - "ביום ההוא תהיה **מסילה** ממצרים אשורה ובא אשור במצרים ומצרים באשור" (יט,כג). רמז לאותה דרך אנתנו שומעים מדברי ישעיהו בנבואת הנחמה שלו על קיבוץ ישראל מבין העמים: "והיתה **מסילה** לשאר עמו אשר ישאר מאשור, כאשר היתה לישראל ביום עלותו מארץ מצרים" (יא,טו). אין ודאות לגבי איזו דרך מדובר בפסוק זה, אולם יתכן ויש קשר לאותה דרך ראשית, דרך המקשרת בין ישראל ומצרים.

דרך אחרת נרמזת בין השיטין בדברי הנביא באזור בנימין, דרך המקבילה לדרך גב ההר אך נמצאת מעט מזרחית לה - הדרך בה עובר מסעו של סנחריב לארץ מצפון לכיוון ירושלים (י,כח-לב)⁶. הציר המתואר מתאר תוואי מאוד ברור של התקדמות האויב לאורך ציר מזרחי לדרך גב ההר בואכה ירושלים⁷. הנה כי כן, לא במקרה, הדרכים והמסילות על אופיין המשתנה ועל שימושיהן המגוונים תופסות מקום לא מבוטל בדברי ישעיהו, שהכיר אותן וראה בחשיבותן הרבה בסמיכותן לארץ יהודה. מתוך הכרות עמוקה זו, מתוך ידיעה שחשיבותן ידועה גם לשומעיו, עשה בהן שימוש לתיאורי חורבן מחד, ותיאורי גאולה מאידך.

5 על המכנים דרך זו דרך הים, וטעות הם עושים בכך, לכל הפחות לתקופת המקרא, ראה: זי משל, "דרך הים", **ידיעות**, לא (תשכ"ז), עמ' 165 - 171; דרך זו נחקרה בחלקים שונים שלה וראה: ב' מור, **ערים וגלילות בארץ-ישראל**, ירושלים תשל"ו, עמ' 147 - 153.

6 על מסעו של סנחריב לירושלים חספרות רבה ומקיפה. נציין מחקר בסיסי בעברית ומאמר מסכם ומעודכן: ח' תדמור, "מלחמת סנחריב ביהודה, בחינות היסטוריוגרפיות והיסטוריות", **ציון**, נ (תרצ"ו), עמ' 65 - 80; ח' אשל, "מסע סנחריב לירושלים", **די עמית** ר' גונן (עורכים), **ירושלים בימי בית ראשון**, (עידן 15), ירושלים תשנ"א, עמ' 143 - 156.

7 על ציר הדרך המזרחית ראה: י' אליצור, "דרך אלכסנדריה מירושלים למעברות אדם בתקופת המקרא", ז"ח ארליך וי' אשל (עורכים), **מחקרי יהודה ושומרון**, דברי הכנס השני, תשנ"ב קדומים אריאל 1993, עמ' 111 - 124. וכן ראה: י' זיו, "יום מכמס, מלחמת השחרור" בימי שאול ויונתן, ז"ח ארליך (עורך), **שומרון ובנימין**, ב, ירושלים תשנ"א, עמ' 62 - 93. לציר מזרחי זה יש לשייך, כנראה, את מסעו של יעקב מבית אל לכיוון אפרתה, מסע זה שבמהלכו מתה רחל ונקברה שם. על כך ראה: נ' ראובני, **מדבר ודעה במורשת ישראל**, גבעתיים תשנ"א, 57 - 63. ציר זה מהווה תחליף למי שאינו מעוניין ללכת בדרך גב ההר.

ב. כלכלת ארץ יהודה

על מנת להעביר מסרים לעם בהקשרים המוסריים-דתיים, עושה הנביא שימוש גם בנושאים כלכליים. כמו היום כן בעבר, הדיבור לעם מתוך התייחסות לנושאי כלכלה, שהיתה חשובה לכל, הבטיחה רמת קשב ותשומת לב גבוהים. בהתחשב בכך שרוב האוכלוסייה עסקה בחקלאות ובענפים קרובים לה ובעתעשייה זעירה, נוכל לראות את פנייתו של הנביא לעם תוך התייחסות להיבטים אלה, שהיתה להם, כפי שציינו, משמעות לשומעים. כדי להדגים זאת נתייחס למספר ענפי כלכלה מייצגים שנרמזו בספר (סדר אזכור ענפי הכלכלה הוא מקרי, ואינו מעיד על חשיבותו של ענף זה או אחר).

1. גידולי הכרם והיין

כלכלת אזור החר התבססה על גידול עצי פרי. כאשר אנחנו מזכירים את כלכלת החר, כוונתנו בעיקר לגידול גפן, שלה היתה כנראה מעמד של בכורה. זאת בהסתמך על מקורות ועל ממצאים של התרבות החומרית.⁸ עדות למרכזיותם של גידולים אלה בדברי ישעיהו ניתן לראות בנבואות שונות, הן נבואות חורבן והן נבואות נחמה.⁹ תיאור מפורט, עשיר ומדויק של גידול הגפן בספר ישעיהו הוא מלאכת החקלאי בהכשרת הקרקע ובנטיעת הגפן המשובחת, השורקה, המתוארת לפרטים בפרק ה.¹⁰ התיאור של מלאכות הגפן מאוד אופייני ליהודה, ולדאבוננו של החקלאי, בסופו של דבר, במקום לעשות יכול טוב, הוא מקבל יכול גרוע, פרי באושים, עם כל המשתמע מכך כנמשל לגבי עם ישראל.

8 לסיכום נושא הגפן על פי המקורות הנוכחים ראה: "שפנייר, הגפן בארץ-ישראל בתקופות קדומות, מקורות ממצאים ותאורי נוסעים, אלקנה תשס"ב.

9 ראה: "רוזנסון, "כרמי יהודה בנבואת ישעיהו" ז"ח ארליך (עורך), פרקים בנחלת יהודה, בני ברק תשנ"ה, עמ' 38 - 53.

10 להרחבה בנושא שירת הכרם ראה: "פליקס, עצי פרי למיניהם, צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ד, עמ' 74 - 78; הניל, "מעשה, מחדל וגנטיקה בשיר הכרם"; הניל, טבע וארץ בתנ"ך, ירושלים תשנ"ב, עמ' 153 - 158; הניל, "הגפן ושיר הכרם במקורות", מגזים, ח (תשמ"ט), עמ' 45 - 56. בהקשר לנופי הכרמים ביהודה בנבואות ישעיהו, ראה: "רוזנסון, "כרמי יהודה בנבואות ישעיהו", ז"ח, ארליך, (עורך), פרקים בנחלת יהודה, בני-ברק תשנ"ה, עמ' 38 - 53. לעניין משל הכרם, המגדל והגת, כמשל תיאולוגי למקדש ולמזבח ראה: Hayward, The Vine and Its Products as Theological Symbols in First Century Palestinian Judaism, The Durham University Journal, 51 (1990), pp. 9-18. לדברי ישעיהו, על סמך הסבר המילה באושים ראה: א' וחי' הראובני, "ויעש באושים, הענבים והבאושים משהבאישו", תרביץ, כא (תש"ס), עמ' 124 - 125.

דוגמא נוספת להיות הגפן מרכיב חקלאי וכלכלי חשוב באזור יהודה אנחנו שומעים מדברי רבשקה, המנסה לשכנע את תושבי יהודה לעזוב את ביתם בירושלים ולהיכנע מרצונם, תוך הבטחה שלא יאונה להם כל רע, והם יילקחו למקום טוב כמו יהודה. המוטיב הכלכלי המרכזי בנסיון השכנוע הוא נסיון הפיתוי בגפן ובדגן: "אל תשמעו אל חזקיהו, כי כה אמר המלך אשור: עשו אתי ברכה וצאו אלי, ואכלו איש גפנו ואיש תאנתו ושתו איש מי בורו, עד בואי ולקחתי אתכם אל ארץ כארצכם **ארץ דגן ותירוש ארץ לחם וכרמים**" (לו, טז-יז).¹¹

עוצמת גידול הגפן והכרם ביהודה באה לידי ביטוי גם בהיבט נוסף של שמות מקומות רבים יחסית, שבהם משוקע נושא הגפן.¹² הנביא מרבה להשתמש במוטיבים אלה של גפן כראיה לשגשוג ולשלווה, בעוד שגפן או כרם מוזנחים מובאים כדימוי לחורבן והרס - "והיה ביום ההוא יהיה כל מקום אשר יהיה שם אלף גפן באלף כסף לשמיר ולשית יהיה" (ז, כג). ההנגדה לשטח מעובד ושל גפן מטופחת ומשובחת זה המצב של השתלטות הבתה והעשבייה, השמיר והשית, המסמלים את החורבן והעזובה.¹³ בתיאור אחר של חורבן ציון, התיאור המרשים בו משתמש ישעיהו הוא שוב מעולם הכרמים - כשיבוא החורבן, יישארו ישראל כמבנים החקלאיים העזובים בכרם, כמו השומרה והסוכה הבודדות בשדה - "ונוותרת בת ציון כסוכה בכרם כמלונה במקשה" (א, ח).¹⁴

תיאור אחר של חורבן בא לידי ביטוי במלאכת הכורם. בתקופת הבציר מן הכרמים היו נשמעים קולות שמחה של הדורכים בגת. בתקופת החורבן לא עוד - "ונאסף שמחה וגיל מן-הכרמל ובכרמים לא ירוגן לא ירועע, יין ביקבים לא ידרוך הדורך הידד השבת" (טז, י). ייצור היין והפעילות בגת היו מלווים בשמחה ובהווי מיוחד. בגדי הדורכים היו נספגים ביין האדום, ובמוטיב זה משתמש הנביא בנבואתו על אדום: "מדוע אדום ללבושך ובגדיך כדורך בגת" (סג, ב). נסיים את העיון שלנו בעניין הגפן והכרם ביהודה לאור נבואתו של ישעיהו בדברי נחמה, בהם הכרם ופירותיו נלקחים כסמל לשלווה ושלו - "ובנו בתים

11 ניתן לראות כאן תיקבולת בין דגן וארץ לחם עליו נרחיב בהמשך לבין תירוש כרמים. כלומר: ארץ יהודה נתפסת כאן כארץ שבה מגדלים ענבים ליין, ואשור - כארץ של כרמים, כנראה במרחבים גדולים יותר.

12 על כך ראה: "שפנייר, שמות מקומות בארץ-ישראל בהם מופיע גידול הגפן וחלקיה כעדות לתפוצתו", **דברי הקונגרס ה-13 למדעי היהדות**, ירושלים תשס"א (בדפוס).

13 וראה בהמשך על יצמחי עזובה כסמל לחורבן, בפרק על עולם הטבע בדברי הנביא ישעיהו.

14 מבלי להכנס כאן לדיון בהבחנה בין סוכה למלונה, כרם ומקשה, הרעיון המרכזי הוא של עזובה חקלאית במקום פעילות ענפה ורב גונית הקיימת בעונת הבציר בשדה.

וישבו ונטעו כרמים ואכלו פרים" (סה, כא).¹⁵ זהו אחד מסממני השלום המקראי, ובכלל זאת הישיבה בשלווה במקום אחד ללא חשש לגלות. בעקבות כך ישנה היכולת לנטוע כרם, מתוך בטחון שניתן יהיה ליהנות מפרותיו.

סימן ברכה אחר הקשור באשכול הענבים - "כה אמר ה': כאשר ימצא התירוש באשכול ואמר אל תשחיתוהו כי ברכה בו, כן אעשה למען עבדי לבלתי השחית הכל" (סה, ח).

בהקשר לגידול הגפן ראוי לשים לב לשימוש שעושה ישעיהו בכלי מיוחד - 'מזמרה'.¹⁶ המזמרה נזכרת בהקשר עם ימי השלום העתידיים, שבהם תחליף המזמרה את החרב (ב, ד).

בבדיקת מרכיבי הגפן השונים במקרא עולה כי ישעיהו מרבה להשתמש במרכיבי הכרם, כליו ומרכיביו יותר מאשר נביאים אחרים, זאת כמובן מתוך הכרותו המעמיקה אם ענף חקלאי זה. בטבלה המובאת בזה ניתן לראות את המשמעות של האזכורים השונים של פריטים המשמשים את ענף הגפן:

מספר אזכוריו	המושג	מספר אזכוריו	המושג
1	ישעיהו	2	ישעיהו
2	ישעיהו	7	ישעיהו
1	ירמיהו	4	ירמיהו
2	הושע	7	יחזקאל
1	עמוס	3	הושע
1	נחמיה	3	יואל
		4	שיר השירים
2	ישעיהו	1	ישעיהו
2	יואל	1	יואל
1	ירמיהו	1	נחמיה
		1	ישעיהו
		1	ירמיהו

15 הדימוי של שקט ושלווה בענייני הכרם באים לידי ביטוי גם במקורות אחרים. המפורסם הוא המקור במל"א ה, ה: "וישב יהודה וישראל לבטח איש תחת גפנו ותחת תאנתו מדן ועד באר שבע כל ימי שלמה."

16 מזמרה נזכרת במקרא בשני הקשרים - הראשון שבו נעסוק הוא כלי לכריתת ענפים. הוראות השניה: כלי ניקוי המנורה, ובו לא נעסוק. בתקופת המקרא נעשה שימוש במזמרה לעבודת הכרם. דיון בנושא זה לאור מקורות ומההיבט הלשוני, ראה: ש' אביצור, "מזמרה ומגל", י בן-שם (עורד), ספר יוסף ברסלבי, ירושלים תש"ל, עמ' 325 - 333. בתקופת המשנה והתלמוד נעשה הבציר, וכנראה גם הזמירה, באמצעות כלי הנראה כמו מגל קטן: ר' פרנקל וא' איילון, גפן גתות ויין בעת העתיקה (ספרית אדם ועמלו, 5), תל-אביב תשמ"ט, עמ' 12 - 14. עדות לכך ניתנו לראות בפסיפסים מגוונים מתקופה זו ועל כך ראה: י' שפניר, "מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ-ישראל ועבר הירדן", על אתר (בהכנה לדפוס).

הנה כי כן, בהשוואה בסיסית זאת אמנם עולה בצורה בולטת מיקומו של ישעיהו בשימוש במוטיב הגפן בנבואותיו השונות.

כורס ומזמרה בידו בעבודת הכרם
כפי שהוא נראה ברצפת פסיפס מכנסיה בהר נבו

2. גידולי דגנים וגידולי הפלחה

כלכלת הקדמונים, כמו גם היום, התבססה על דגנים, שהיו מרכיב חשוב ביותר בסל המזון היומי של האדם.¹⁷ כך גם כלכלת ארץ יהודה וסביבות ירושלים בתקופת המקרא התבססה על גידול דגנים, שנעשה בעיקר באזור הספר

17 מ' ברושי, "על מזונם של בני ארץ ישראל בתקופה הרומית", **קתדרה**, 43 (תשמ"ז), עמ' 17 - 20; M. Broshi, The Diet of Palestine in the Roman Period - Introductory Notes, The Israel Museum Journal, V, (1986), pp.42-44; M. Broshi, Bread, Wine, Walls and Scrolls, Sheffield, 2001, pp. 121-126. כיום הדגנים ומוצריהם מהווים, את מקור הקלוריות העיקרי של האדם, כשליש מכמות הקלוריות היומי, ראה: **שנתון סטטיסטי לישראל** 2000, 51, ירושלים תשס"א, טבלה 11.13 הלחם המקראי משמעו גם בלשונות אחרים מזון עיקרי וראה: "לחם" A Dolgopolsky., On the Etymology of Hebrew words, ר' דויטש (עורכים), **מיכאל**, ת"א, תשנ"ט, עמ' 157 - 160; על מרכזיותם של הדגנים בלוח מזונו של האדם לפי תקופת ההבשלה ראה: י' אפעל, **כעיר נצורה**, המצור וגילוייו במזרח הקדום, ירושלים תשנ"ז, עמ' 62.

והמדבר, אך גם באזורים אחרים.¹⁸ באזורים אלה ניתן לגדל חיטה ושעורה בקלות רבה, מבלי להפריע לגידול עצי הפרי.

קירבת ירושלים לאזור הספר והמדבר הביאה למודעותם של תושבי האזור למעבר הגיאוגרפי והשינוי המשתמע מכך בצד הבוטני. הדברים מתבטאים בדבריו של ישעיהו הנביא, כשהוא מתאר את העונש שה' יביא על החוטאים - הוא יפריד כל חוטה וחוטה, כמו שהדש בגורן בורר כל סוג של דגן לדוש אותו בנפרד - "ושם חטה שורה ושעורה... כי לא בחרוץ יודש קצח וכמון בשבט" (כח, כג-כח).¹⁹

את קירבת ירושלים לאזור הספר בדברי ישעיהו אנו רואים גם בתיאורו את ימי הרעב שעתידים להיות ביהודה. דלות המזון מובאת בתיאורו של איסוף שיבולים בודדות בעמק רפאים - "והיה ביום ההוא ידל כבוד יעקב ומשמך בשרו ירזה, והיה כאסוף קציר קמה וזרועו שבלים יקצור והיה כמלקט שבלים בעמק רפאים" (יו, ד-ה). לשון 'ליקוט' הדומה לכתוב במקור זה, נמצא גם בתיאורו אחר, הפעם בנבואת נחמה של ישעיהו המתאר את קיבוץ בני ישראל חזרה לארצם - "והיה ביום ההוא יחבוט ה' משיבולת הנהר עד נחל מצרים ואתם תלוקטו לאחד אחד בני ישראל" (כו, יב).²⁰

בתיאור העתיד משתמש ישעיהו שוב במוטיב הדגן, המזון היום יומי הבסיסי, שלא יילקח על ידי אויבי ישראל, אלא יישאר בידם: "נשבע ה' בימינו ובזרוע עוזו אם אתן את דגנך עוד מאכל לאויביך" (סב, ח).

18 על גידול הדגנים באזור הספר ראה: י' שפנייר, "רוזנסון, הגבול המערבי של המדבר המזרחי - ארכיאולוגיה ומקורות ספרותיים יהודיים" י' אשל, (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, דברי הכנס השמיני, קדומים-אריאל, תשנ"ט, עמ' 97 - 114; י' שפנייר, "תפוצת גידול הדגנים בארץ-ישראל בתקופות קדומות על פי מקורות יהודיים ועל פי ממצאי התרבות החומרית" **על אתר**, י' (תשס"ב) עמ' 61 - 96. וכך: י' שפנייר, "מקורות הלחם ושלבי עיבודו בהר יהודה ובסביבות ירושלים על פי מקורות יהודיים וממצאי התרבות החומרית", **מגוון דעות והשקפות בתרבות ישראל** (בדפוס). כנראה שגם באזור ההר גידלו דגנים זאת בעקבות גילוי מרשים של עשרות אסמים שנתגלו באזור מוצא בעמק שורק וראה: צ' גרינהוט וא' דגרוט, "מוצא - ישוב מתקופת הברונזה והברזל ממערב לירושלים", **קדמוניות**, 112 (תשס"ב), עמ' 12 - 17. מוצא היתר ככל הנראה מרכז אדמיניסטרטיבי ובו אוחסנו דגנים בשלושים ושש ממגורות, ומשם שיוקו התוצרת לסביבה, וראו: א' דה-גרוט, צ' גרינהוט, "מוצא - מרכז אדמיניסטרטיבי של ממלכת יהודה בקרב ירושלים", א' ברוך, א' פאוסט (עורכים), **חיזושים בחקר ירושלים**, קובץ שמיני, ר"ג תשס"ג, עמ' 7 - 14. אולם כנראה שעיקר הגידול נעשה בסמיכות רבה יותר למדבר.

19 על ייחודו של האיכר העברי ראה: י' פליקס, **טבע וארץ בתנ"ך**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 173 - 176.

20 הפועל לקט המובא אן בצורה ברורה בשני היאורים אופייני למתנות עניים תוך הדגשת נושא הדגנים וראה: מ' הרן, "מתנות עניים", **אנציקלופדיה מקראית**, ה, ירושלים תשכ"ח, טורים 674 - 675. גם תיאור שיבולת הנהר המובאת כאן הרומזת לאזור הפרת והחידקל משמשת כאן כמטבע לשון המזכירה, לדעתי, ולא במקרה, את גידול הדגנים.

3. תעשיית הלחם

כפי שציינו למעלה, אחד מענפי הכלכלה העיקריים באזור ירושלים וביהודה היה גידול הדגנים. לאחר קציר הדגנים, עבר החקלאי לייצר את לחמו, תהליך שהיו לו כמה שלבים: השלב הראשון - עבודת הגורן, בו נעשתה מלאכת ההפרדה של הגרעינים מהקש ומהפסולת. שלב זה היה מלווה בלחץ כבד שהופעל בעזרת מורג על גרעיני החיטה. לאחר פעולה זו זרו את הגרעינים לרוח, וההפרדה היתה מוחלטת. תעשייה זו היתה נפוצה מאוד בכפרי יהודה וגם במקומות אחרים עד לעת החדשה.²¹ פעולת הגורן היתה מאוד בולטת בנוף, והכירו אותה רבים, ולכן גם הנביא משתמש בה לתיאור האסון שיבוא על הגויים, כמו שעוברים הדגנים בגורן - "הנה שמתוך למורג חרוץ בעל פיפיות תדוש הרים ותדוק וגבעות כמוץ תשים, תזרם ורוח תשאם וסערה תפיץ אותם" (מא, יד-טו).²²

המושג	מספר אזכוריו	המושג	מספר אזכוריו
לחם (בהטיות שונות)	14	קציר	4
	7		4
	18		1
	2		2
	8		2
חטה	2	דגן	2
	2		6
	1		3
שעורה	1	גורן	1
	3		2
			1
מגל	1	מורג	1
	1		

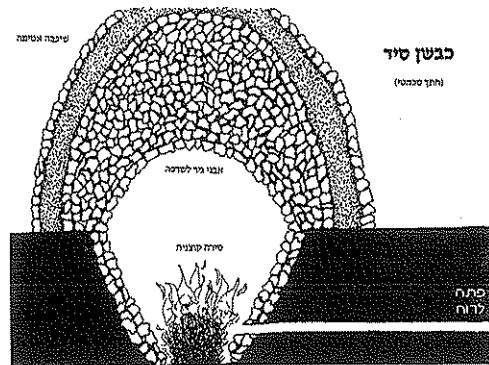
גם כאן בבדיקה הסטטיסטית-לשונית, עם כל הזהירות הנדרשת בהצגה מעין זו, נראה שישעיהו משתמש במוטיבים מעולם גידול הדגנים והפעולות הקשורות עימו, כעניין המשקף את היכרותו עם עולם חקלאי זה.

21 על עבודת הגורן והפעולות הקשורות בה ראה: ש' אביצור, **הגורן**, (ספרית אדם ועמלו), מוזיאון הארץ, ת"א תשמ"ד; הנ"ל, **חיי יום יום בארץ-ישראל במאה הי"ט**, ירושלים תשל"ו, עמ' 212 - 214; הנ"ל, **אדם ועמלו, אטלס לתולדות כלי עבודה ומתקני יצור בארץ-ישראל**, ירושלים 1976, עמ' 28 - 34; ד' עמית, "ימלאו הגרנות ברי", ע' זהרונ' (עורכת), **אדם וטבע**, ת"א תשמ"ה, עמ' 38 - 41; ע' ציפר, ח' שורק, **רוח הדגן**, ת"א תשס"ב, עמ' 35 - 42.

22 תעשיית הדגנים סביב לירושלים היתה מוכרת וידועה. רמז לכך מקניית גורן ארוונה, שהיה במקום שלימים יבנה בו המקדש (שמו"ב כד, כא-כה; דהיי"א כא, כא-כג). באותה קנייה מתוארים גם כלי הגורן, המורגים וכלי הבקר, ששימשו במלאכת הפרדת המוץ מן הגרעינים.

4. תעשיית סיד

תעשיית הסיד היתה בעבר תעשייה חשובה ביותר, ועיקר חשיבותה היתה במוצר המוגמר שנוצל לצורך יצור טיח לאיטום בורות מים. יצור הסיד היה

תהליך ממושך, שכלל איסוף חומר גלם, שהיה בעיקרו אבני גיר שנאספו מהשדה, ומחס נבנה הכבשן. ובנוסף, איסוף חומר בעירה, שהיה בעיקר קוצים ושיחים, באין חומר בעירה אחר זמין באזור יהודה. מלאכה זו נעשתה בימי הקיץ על ידי כל בני המשפחה, והיתה מלווה

בהווי מיוחד. בסקרים שנערכו באזור ההר וספר המדבר של יהודה ובנימין נמצאו כבשנים רבים, המעידים על תעשייה זו שהיתה מאוד נפוצה.²³ תהליך השריפה, שנמשך כמה ימים, היה מלווה בחום רב ובעשן סמיך. הנביא ישעיהו, שבוודאי הכיר תופעה זו, היטיב לתאר את תהליך בו ה' יעניש את אויבי ישראל. תהליך זה ידמה לשריפה נוראית המתרחשת בכבשן, שלאחריה לא נשאר שריד מחומר הבערה, ואבן הגיר משנה את צורתה ואת תכונותיה כליל - "והיו עמים משרפות שיד קוצים כסוחים באש יצתו" (לג, יב). תעשייה זו נהגה באזור יהודה עד ראשית המאה העשרים, וראה איור.

5. תעשיית עץ

באזור יהודה, שבעבר היה מיוער יותר מכפי שהוא כיום, נעשה שימוש בעץ. היו שהצליחו כנראה להפוך את ענפיהם ואת יצור הפסילים מהם לענף כלכלי נאה. בידוע שעצים הפכו למקומות פולחן ועליה לרגל עד התקופה המודרנית.²⁴ על מסחר רחב בפסילים אנחנו לא שומעים מדברי ישעיהו, אבל על יצור פסילים מעצים שונים המצויים בסביבה בהחלט מקבלים תמונה.

23 לסיכום הנושא המחקרי בארץ בכלל וביהודה בפרט ראו: י' שפנייר וא' ששון, **כבשני סיד בארץ-ישראל**, ירושלים תשס"א. ושם ביבליוגרפיה נוספת בהקשרים של יצור סיד ומקורות יהודיים.

24 ז' עמר, "פולחן העצים ליד קברי קדושים במסורת היהודית והמוסלמית", א' שילר (עורך), **דת ופולחן וקברי קדושים מוסלמים בארץ-ישראל** (אריאל 117 - 118), ירושלים תשנ"ז, עמ' 162 - 155.

ישעיהו לועג לעושי הפסילים, שבתחילה הם מחממים, אופים בעזרת העץ ולבסוף עושים ממנו פסל ומתפללים לפניו. "ויקח תרזה ואלון... נטע אורן וגשם יגדל, והיה לאדם לבער ויקח מהם ויחס אף ישיק ואפה לחם אף יפעל אל וישתחו עשהו פסל ויסגוד למו" (מד, יד-טו).²⁵

6. תעשיית מתכת

חרושת הברזל היתה קיימת בארץ בעבר.²⁶ היא לא היתה נפוצה מאוד, אך רמזות מקראיות לעיבוד מתכות באזור מרכז הארץ, יש ממקומות שונים (מל"א ז, מו; דבה"ב ד, יז-יח).²⁷ בנבואת הנחמה על ירושלים מזכיר הנביא את תעשיית המתכת, הנשלטת על ידי האדם בהיותו עושה רצון ה' - כך יהיה גם שיקום ירושלים ברצון ה' - "הנה אנוכי הראתי חרש נופח באש פחם ומוציא כלי למעשהו" (נד, טז). יושבי יהודה הכירו מלאכה זו מתוך הצורך שלהם לתקן את כלי החקלאות שלהם, כפי שעולה מספר שמואל ביחס שבין ישראל ופלשתים.²⁸

ג. עולם הטבע בדברי הנביא ישעיהו

ההתייחסות לעולם הטבע בדברי הנביא ישעיהו היא מורכבת. על מנת לקבל תמונה מסוימת להתייחסותו של הנביא לעניין, נתמקד במספר תחומים שמהם ניתן לראות את המייחד ואת היכרותו המעמיקה של הנביא בעולם זה.

1. עצים

חבלי ארץ-ישראל היו מיוערים, ויעדו על כך השמות: כרמל, שרון, קרית יערים, הר שעיר וכו'.²⁹ הנביא משתמש בעצים שונים כדימויים למטרות שונות. נציין את האזכורים העיקריים, שמתוכם נבחין בהיכרותו של הנביא את עולם זה.

25 במידה והזיהוי של עץ האורן מקובל, הרי עץ נוח יחסית לעיבוד. האלון יותר קשה לעיבוד, אך חזק יותר, ונעשים ממנו כלי חקלאות כיום. בעבר יכול היה לשמש ליצור פסלים. וראה: צ' פרידמן, **עצי ארץ ישראל בחרושת העץ**, ירושלים תשי"ו, עמ' 9 - 13; 21 - 24.

26 שי אביצור, **חיי יום יום בארץ-ישראל במאה הי"ט**, ירושלים תשל"ו, עמ' 212 - 214; הגי"ל, **אדם ועמלו, אטלס לתולדות כלי עבודה ומתקני יצור בארץ-ישראל**, ירושלים 1976, עמ' 145 - 156; הגי"ל, **חיי יום יום בארץ-ישראל במאה הי"ט**, ירושלים תשל"ו, עמ' 259 - 262.

27 על תעשיית המתכת מתוך שרידי כבשנים שנמצאו בבקעת הירדן, ראה: י" שפנייר וא' ששון "כבשני תעשייה בתקופות קדומות במדבר המזרחי של א"י", ז"ח ארליך וי' אשל (עורכים), **מחקרי יהודה ושומרון**, דברי הכנס הרביעי, תשנ"ד, קדומים-אריאל 1995, עמ' 164.

28 עיבוד המתכת שהיה בשליטה פלשתית בראשית ימי המלוכה - ראה: שמו"א יט-כג.

29 בהתייחסות ליער ולחורש ראה: י" שפנייר, י' רוזנסון, מקורות על מקומות, מורשת ישראל בשדה, ירושלים תשס"ג, עמ' 31 - 34.

ארז - הוא העץ הנזכר ביותר מן העצים בספר ישעיהו.³⁰ הנביא משתמש בעץ זה כדי להביע את חוסנו לעומת עצים אחרים, דוגמת השקמה (ט, ט), או בפניה ותוכחה לבעלי הגאווה העובדים עבודה זרה (ב, יג) המושווים לעצים מרשימים, כארז וכאלון. גם העצים שמחים על מפלתו של מלך בבל (יד, ח). הם ניתנים כמשל ליוהרה של סנחריב בהגיעו עד ללבנון, ושם הוא כרת עצים (לז, כד). בנבואה לאחרית הימים ושינוי הצומח העתידי מתואר הארז הצומח במדבר בניגוד לטבע המדברי כיום (מא, יט). ובסיכום, בהתייחסו לאפסות האדם ולשימושי העץ שהוא עושה ויצור פסליו הוא משתמש גם בארז למטרה זו, תוך ציון חומרי הגלם מהם יצרו את הפסילים (מד, יד).

ברוש - הוא העץ הנפוץ מבחינת אזכוריו לאחר הארז. הוא נזכר 4 פעמים בספר ישעיהו.³¹ כמו הארז, נזכר הברוש בנבואה לעתיד ולצמיחת המדבר (מא, יט). תחת צמחיה פשוטה, יעלו עצים מרשימים, שהברוש הוא אחד מהם (נה, יג). בבניית ירושלים לעתיד לבוא יביאו הגויים עצים מרשימים וחשובים, ביניהם נמצא גם הברוש (ס, יג).

אלה - נזכרת בספר פעמיים. בנבואת תוכחה נזכרת האלה, והיא נמשלת לישראל שייראו כמו עץ האלה שאין לה מים ועליה נושרים (א, ל). ובנבואה לאחרית ימים בתקומת העם - "כאלה וכאלון אשר בשלכת מצבת בס" (ו, יג), כלומר: למרות שהעץ בתקופת השלכת נראה כמת שאין לו תקומה, לאלון יש עתיד ויש לו תקומה, שתיראה בזמן האביב. כך גם ישראל, הנראים כמי שאין להם תקווה ואחרית, תהיה להם תקומה גם מתקופות קשות.

אלון - נזכר בנבואה יחד עם האלה (ו, יג), בהקשר עם עשיית הפסילים, שנגדם יוצא הנביא (מד, יד) ובנבואה כנגד הרמים והנישאים למיניהם (ב, יג).

תאנה - אחד מעצי הפרי הוותיקים והחשובים בארץ. חורבן אדום מושווה עם נפילת פרי עץ התאנה לפני שהבשילה מהעץ (לד, ד). פרי התאנה, 'הביכורה', משמש

30 ריבוי האזכורים של עץ הארז תואם למספר האזכורים של העץ במקרא. דבר זה נובע כנראה מהרושם העז שהעץ עשה על קדמונינו, למרות שבאופן טבעי לא גדל כאן כלל. וראה לתפוצת שמות העצים במקרא: י' שפנייר, **מספרי תנ"ך**, סטטיסטיקה של טבע וגיאוגרפיה בתנ"ך, החברה להגנת הטבע, ת"א תשנ"ח (תדפיס); י' פליקס, **עולם הצומח המקראי**, ר"ג-גבעתיים 1976, עמ' 76 - 78; נ' ליפשיץ, ג' ביגר, **"כי האדם עץ השדה"**, עצי ארץ ישראל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 56 - 62; י' רוזנסון, "הארז במקורותינו", סיני, צו (תשמ"ג) עמ' קמב; הנ"ל, "ארז הלבנון - הפסוק, המדרש והמציאות", **חלמיש**, 1 (תשמ"ה) עמ' 10 - 31. נ' ליפשיץ, "הארז ושימושו בימי קדם", א' שילר (עורך) **ספר זאב וילנאי**, ב, ירושלים 1987, עמ' 291 - 294.

31 י' פליקס (לעיל הע' 30) עמ' 79 - 81; נ' ליפשיץ, ג' ביגר (לעיל, הע' 30), עמ' 63 - 66.

את הנביא לתיאור תשוקת האויבים לבזוז את עושרם של אנשי אפרים - "כביכורה בטרם קיץ אשר יראה רואה אותה בעודה בכפו יבלענה" (כח, ד).³²

שקמה - נפוץ בשפלה ובגליל התחתון, באזורים נמוכים וחמים, שימש בעיקר לצורך בניה זולה יחסית ולבניית ארונות קבורה במצרים. הספרות העוסקת בעץ זה רבה ומגוונת.³³ הנביא מזכיר עץ זה בהקשר לגאוות העם, שימצא תחליף לכאורה לכל אסון שיבוא עליו, ויחליף בניה בחומר פחות טוב (השקמה) בעץ משובח יותר (הארז) - "לבנים נפלו וגזית נבנת, שקמים גודעו וארזים נחליף" (ט, ט). אבל בעצם כמובן שזה לא יהיה כך.

אורן - נזכר פעם אחת בלבד בתנ"ך, בפרק מד, יד, בהקשר לעשיית פסלים. קיים ויכוח בין החוקרים לגבי זיהויו.³⁴ לענייננו הוא היה כנראה עץ טוב לבעירה ועשיית מוצרים שונים, ביניהם פסלים.

מסקירה תמציתית זו, שבה הזכרנו את העצים העיקריים שבהם משתמש ישעיהו לדימויו, אנו רואים עד כמה מגוון השימוש שעושה הנביא בעצים. רוב עצים הנזכרים היו נפוצים באזור יהודה, או לכל הפחות כאלה שהכיר בבניה (ארזים, ברושים). לא רק הוא, אלה גם העם, הכירם, ולכן יכול היה לעשות בהם שימוש נוח במשל. שילוב של תיאורי עצים אלו בדבריו מראה את הגיוון הצמחי באזור מחד גיסא, ואת היכרותם על ידי העם מאידך.³⁵

2. צמחי עזובה כסמל לחורבן

כדי לתאר עזובה וחורבן מיטיב הנביא לבחור את צמחי המעזבה המוכרים לנו גם כיום:

שמיר ושית - צמד זה נזכר בספר ישעיהו 5 פעמים, ופעם אחת מופיע השמיר באופן עצמאי.³⁶ התיאורים כולם מתארים את פלישת הצמחים הללו, שאינם

32 על התאנה מקורתיה ועברה ראה: א' גור, **פירות ארץ-ישראל**, תל אביב תשל"ד, עמ' 59 - 82; בהקשרים המקראיים ראה: מ' זהרי, "תאנה, תאנים", **אנציקלופדיה מקראית**, ח, ירושלים תשמ"ב, טורים 398 - 402; נ' ליפשיץ, ג' ביגר (לעיל, הערה, 30) עמ' 156 - 158.

33 לחלק מהספרות המקראית ראה: י' פליקס, **עולם הצומח המקראי**, רמת-גן - גבעתיים 1976, עמ' 52 - 55; לדיון על תפוצתו באזור החר בהקשר לעמוס הנביא ראה: י' שפנייר, "בלישת שקמים באזור עין גדי, הערה בעקבות ממצא ארכיאולוגי" **על אתר**, ו (תשי"ס), עמ' 123 - 128; נ' ליפשיץ, ג' ביגר, "כי האדם עץ השדה", (לעיל, הערה 30), עמ' 152 - 155.

34 י' פליקס, **עולם הצומח המקראי**, רמת-גן - גבעתיים 1976, עמ' 92 - 93; וראה הערה 25 בקשר ליכולת עיבוד העץ; נ' ליפשיץ, ג' ביגר, "כי האדם עץ השדה" (לעיל, הערה 30), עמ' 43 - 50.

35 על תפוצת העצים באזור החר בתקופות קדומות הספרות רבה ומקיפה, ובתמצית: י' רוזנסון, "ששה עצים במקורות - רמזים לגבי תפוצה וסביבות גידול", **חלמיש**, 5 (תשמ"ז) עמ' 67 - 89.

36 י' פליקס, **עולם הצומח המקראי**, ר"ג-גבעתיים 1976, עמ' 212 - 213.

ידידי החקלאי. הם פולשים למקום שאינו מעובד ויוצרים סבך. תאור מדכא של מקום משובח ומעובד שיהפוך למקום מוזנח ועזוב: "והיה ביום ההוא יהיה כל מקום אשר יהיה שם אלף גפן באלף כסף לשמיר ושית יהיה" (ז, כג). הסבך הנוראי יוצר בית גידול מסוכן, עד כדי כך שהמעוניין להלך בו צריך לעשות זאת בעזרת חץ וקשת, להגנתו מפני טורפים (ז, כד). זיהוי הצמחים הללו יהיה אשר יהיה מצייר תמונה עגומה משהו של חקלאות מוזנחת.

סירים, קמוש, חוח - מיני קוצים המאפיינים אזורים בלתי מעובדים ובלתי מיושבים. קוצים אלה יעלו ויצמחו בארמונות ובארץ אדום (לד, יג), בתיאור החורבן של אדום וסביבתה.

3. היבטים של שינויים אקולוגיים

שינויים אקולוגיים משמשים את הנביא להראות מעבר קיצוני, מהווה פחות טוב לעתיד האידיאלי. לשם כך עושה הנביא שימוש במוטיבים צמחיים ומוטיבים מעולם החי, ומבליט באמצעותם את ההנגדה בין שתי התקופות.

המדבר הפורה - מוטיב שחוזר כמה פעמים בספר ישעיהו, מציין את העובדה שבחווה קיים מדבר עם מאפייניו הקשים למחיה, ובעתיד יהפוך למקום פורח.³⁷ "ישושום מדבר וציה ותגל ערבה ותגל כחבצלת" (לה, א). המדבר לעתיד לבוא יהפוך לאזור פורה וירוק ככרמל (לב, טו), ויצמחו בו מיני צמחים ועצים שאופייניים לאזור גשום ולח: "אתן במדבר ארז, שטה והדס ועץ שמן, אשים בערבה ברוש תדהר ותאשור יחדיו" (מא, יט).³⁸ לבסוף יהפוך המדבר להיות גן עדן של ממש - "וישם מדברה כעדן וערבתה כגן ה'" (נא, ג). מי שחי בירושלים בסמיכות למדבר מכיר היטב את השינויים המהותיים בין שני אזורים סמוכים גיאוגרפית אך רחוקים מתכונותיהם. בהסתכלות עתידית קיצונית זו, כמו קיצונית אחרות, טוב יותר שלא תתקיים. ישעיהו מביע כאן מאוויים שכל בן האזור היה רוצה לראות בימיו. שינוי נוסף הוא הפיכת מקום עזוב, המתאפיין בעושר רב בקוצים, למקום עשיר בעצים וצומח ירוק - "תחת הנעצוץ יעלה ברוש,

37 על המדבר ומשמעותו המקראית והייבטים נוספים ראה: ז' שפניר וי' שפניר, "תופעת ההליכה למדבר", **טללי אורות**, ו (תשנ"ה), עמ' 295 - 300; להרחבה של הנושא הנידון ראה: י' שפניר, "ההליכה למדבר, היבט גיאוגרפי-היסטורי וניתוח פסיכולוגי", **דרך אפרתה**, יא (בדפוס).

38 ראוי לציין שוועדת השמות הממשלתית הציע שמות של עצים (ברוש, תדהר, תאשור) אלה לשלושה מושבים בנגב המערבי מתוך ראיית החזון המתגשם של ישעיהו הנביא. וראה: ח' ביתן, **חמישים שנות התיישבות**, ירושלים תשנ"ט.

תחת הסרפד יעלה הדס" (נה,יג). יש כאן גם אנטייתזה למעבד הכרם לשמיר ולשית.

שלום בעולם החי - שינוי אקולוגי משמעותי ביותר הוא שלום בעולם החי, שיבוא לידי ביטוי בשבירת נורמות המקובלות כיום, כמו חיים בסמיכות של אויבים מושבעים - כבש עם זאב, נמר עם גדי (יא,ו-ט) ואחרים. גם ביטויים אלה נאמרו על ידי הנביא מתוך היכרות לכל הפחות עם חלק מהם, מתוך היותם מצויים בסביבות ירושלים ויהודה.

בולי ישראל שנעשו בהשראת דברי הנביא על השלום העתידי

ד. עץ הנביא ישעיהו ומקום קבורתו

כסיכום לרשימתנו לא נוכל שלא להתייחס למסורת על מקום קבורתו של הנביא, שיש בו לא מעט ניחוח של חקר עבר. מן המקורות אנו למדים שישעיהו נקבר בירושלים: "ואין קוברים את המת בתוכה ואין מלינין את המת בתוכה, חוץ מקברי בית דוד וקבר ישעיהו וקבר חולדה..." (אבות דרבי נתן, נוסחה ב, לט). בתלמוד נזכר שישעיהו נבלע **בעץ ארז**, אך לא נזכר היכן (בבלי, יבמות מט, ב).³⁹ נוסח אחר רואה את העץ עליו מדובר כעץ חרוב. בימי הביניים היתה קיימת מסורת על עץ אלון.⁴⁰ מהעת החדשה מזהים את מקום קבורתו במפגש הנחלים - הגיא עם נחל קדרון - מדרום מזרח לירושלים הקדומה.

³⁹ מקבילה למסופר בבבלי יש בתלמוד הירושלמי, סנהדרין י, ב.

⁴⁰ לנוסחאות השונות וזיהויים נוספים ראה: ז' וילנאי, **מצבות קודש בארץ-ישראל**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 371 - 376.

המסורת האחרונה, שעליה שומעים במחקר בקשר לקברו של הנביא והעץ הסמוך לו, מספרת על עץ תות שהיה במקום.⁴¹ עץ התות שסימן את מקום קברו של ישעיהו הנביא נעקר בשנת 1967, חודשיים לפני מלחמת ששת הימים. תושבי כפר השילוח מספרים שהקבלן שהורה לעקור את העץ הוזהר שלא יעשה זאת, אך לא נוהר, וזמן קצר לאחר העקירה שותק בפלג גופו הימני.⁴²

הנה כי כן ראינו, שדברי ישעיהו הנביא 'מטובלים' בפרקי טבע, גיאוגרפיה וריאליה, שמעידים שהנביא היה נביא העם, ויכולתו ליצור עמם קשר יום יומי בא לידי ביטוי באושר תיאוריו שנובעים מהיכרותו העמוקה עם מרכיבי האזור.

41 שם עמ' 371; נ' ליפשיץ, ג' ביגר, "כּי האדם עץ השדה", (לעיל, הערה 30), עמ' 169 - 170. בתקופות מסויימות ראו את מקום קברו של ישעיהו גם באזורים אחרים בירושלים - למשל, באזור חצר המטרה, בסמוך למקום שהראו את מקום קברו של ירמיהו; אחרים זיהו את מקום קבורתו בתקוע מדרום לירושלים; ואחרים בצפון, באזור ברעם וכן באזורים נוספים בגליל.

42 א' שילר (עורך), **דת ופולחן וקברי קדושים מוסלמים בארץ-ישראל**, (אריאל 117 - 118), תשנ"ז, עמ' 154; א' שמידע, **פרחי ירושלים**, ירושלים 1986, עמ' 104.